

Úvod do dějin tištěných médií

Pavel Večeřa

ZK ŽURNALISTIKA
A KOMUNIKACE

Úvod do dějin tištěných médií

Pavel Večeřa

ZK ŽURNALISTIKA
A KOMUNIKACE

Grada Publishing

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.

PhDr. Pavel Večeřa, Ph.D.

ÚVOD DO DĚJIN TIŠTĚNÝCH MÉDIÍ

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 234 264 401, fax: +420 234 264 400
www.grada.cz
jako svou 5865. publikaci

Recenzoval:

PhDr. Petr Orság, Ph.D.

Odpovědný redaktor Zdeněk Kubín
Sazba a zlom Vojtěch Kočí
Návrh a zpracování obálky Vojtěch Kočí
Počet stran 272 a 8 stran barevné přílohy
Vydání 1., 2015

Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a.s.

© Grada Publishing, a.s., 2015
Cover Photo © fotobanka Allphoto

ISBN 978-80-247-9765-6 (ePub)
ISBN 978-80-247-9764-9 (pdf)
ISBN 978-80-247-4178-9 (print)

Obsah

Předmluva.....	9
1. Tištěná média a dějiny	11
1.1 Tištěná média v historické perspektivě	11
1.2 Tištěná média – vymezení pojmu	12
1.3 Periodizace	13
2. Prehistorie tištěných médií	15
2.1 Typy komunikace	15
2.2 Vynález písma	15
2.3 Komunikace ve starověku	16
2.4 Komunikace ve středověku	18
3. Tištěná média v raném novověku	21
3.1 Historický kontext	21
3.2 Předpoklady vzniku a rozšíření tištěných médií	25
3.2.1 Pošta.....	25
3.2.2 Korespondence	26
3.2.3 Psané noviny.....	27
3.2.4 Knihtisk.....	28
3.2.5 Dřevoryt a mědiryt.....	31
3.2.6 Papír a papírenství.....	32
3.3 Tištěná média	32
3.3.1 Regulace a kontrola.....	32
3.3.1.1 Obsahová kontrola – cenzura předběžná a následná	33
3.3.1.2 Ekonomická a fiskální kontrola – privilegia a kolky	36
3.3.1.3 Profesní a distribuční kontrola – vzájemné ručení a poštovní souhlas.....	37
3.3.2 Příležitostná tištěná média	37
3.3.2.1 Zpravodajské letáky	38
3.3.2.2 Publicistické letáky	41
3.3.2.3 Raně periodická tištěná média	45

3.3.3	Noviny	47
3.3.3.1	Informační zdroje, ekonomické podmínky a technologické předpoklady	48
3.3.3.2	Tvůrci mediálních obsahů	48
3.3.3.3	Rozšíření	50
3.3.3.4	Životnost	53
3.3.3.5	Periodicita	54
3.3.3.6	Struktura, obsah a forma	55
3.3.3.7	Náklady a publikum	66
3.3.4.	Časopisy	69
3.3.4.1	Informační zdroje, ekonomické a technologické předpoklady	70
3.3.4.2	Tvůrci mediálních obsahů	71
3.3.4.3	Rozšíření.....	72
3.3.4.4	Životnost	72
3.3.4.5	Periodicita	72
3.3.4.6	Struktura, obsah a forma	73
3.3.4.7	Náklady a publikum	80
3.3.5	Reflexe tištěných médií	81
4.	Tištěná média v éře modernity	83
4.1	Historický kontext	83
4.2	Revoluce v komunikaci	86
4.2.1	Zrychlení a intenzifikace dopravy	87
4.2.2	Zrod telekomunikace	88
4.2.2.1	Optická telegrafie	88
4.2.2.2	Elektrická kabelová telegrafie	90
4.2.2.3	Telefon	92
4.2.2.4	Bezdrátová telegrafie	92
4.2.3	Vznik zpravodajských agentur.....	93
4.2.4	Transformace času a prostoru.....	95
4.3	Tištěná média	97
4.3.1	Proměna významu	97
4.3.2	Technologické předpoklady	98
4.3.2.1	Výroba papíru	98
4.3.2.2	Strojová výroba – rychlolis, rotačka	99
4.3.2.3	Xylografie a litografie	100
4.3.2.4	Fotografie	100
4.3.2.5	Automatická sazba a autotypie	102
4.3.3	Ekonomické podmínky	102
4.3.3.1	Vydavatelé a vydavatelské společnosti	105
4.3.4	Informační zdroje	106
4.3.5	Regulace a kontrola.....	107
4.3.5.1	Obsahová kontrola – cenzura předběžná a následná	108
4.3.5.2	Ekonomická a fiskální kontrola – kolky a kauce.....	111

4.3.5.3	Profesní a distribuční kontrola – poštovní souhlas a pouliční prodej.....	112
4.3.6	Tvůrci mediálních obsahů	113
4.3.6.1	Novináři, výtvarníci, fotografové	113
4.3.6.2	Novinářské organizace.....	119
4.3.7	Noviny	120
4.3.7.1	Rozšíření	120
4.3.7.2	Životnost	123
4.3.7.3	Periodicita	124
4.3.7.4	Obsah	124
4.3.7.5	Forma.....	127
4.3.7.6	Struktura.....	129
4.3.7.7	Náklady a publikum.....	143
4.3.8	Časopisy	146
4.3.8.1	Rozšíření.....	146
4.3.8.2	Životnost a periodicita	146
4.3.8.3	Struktura, obsah a forma	147
4.3.8.4	Náklady a publikum	155
4.3.9	Reflexe tištěných médií	155
5.	Tištěná média ve 20. století	157
5.1	Historický kontext	157
5.2	Prostředky komunikace	162
5.2.1	Přenos informací	162
5.2.1.1	Telex (dálnopis)	162
5.2.1.2	Telefax (fax).....	163
5.2.2	Vysílací média	163
5.2.2.1	Rozhlas.....	163
5.2.2.2	Televize	164
5.2.3	Vývoj zpravodajských agentur	165
5.3	Tištěná média	166
5.3.1	Ztráta dominance	166
5.3.2	Technologické předpoklady	167
5.3.2.1	Ofsetový tisk	167
5.3.2.2	Fotosazba a desktop publishing (DTP)	168
5.3.3	Ekonomické podmínky	168
5.3.3.1	Vlastníci tištěných médií.....	169
5.3.4	Informační zdroje	174
5.3.5	Regulace a kontrola.....	175
5.3.5.1	Obsahová kontrola – autocenzura	176
5.3.5.2	Ekonomická a fiskální kontrola – státem řízená média, regulace reklamy.....	177
5.3.5.3	Profesní a distribuční kontrola – profesní svazy, monopol na distribuci	177
5.3.6	Tvůrci mediálních obsahů.....	178
5.3.6.1	Novinářská etika.....	182
5.3.6.2	Profesní a odborové organizace	182

5.3.6.3 Významné osobnosti	184
5.3.7 Noviny	192
5.3.7.1 Rozšíření.....	192
5.3.7.2 Životnost	194
5.3.7.3 Periodicita	195
5.3.7.4 Obsah	196
5.3.7.5 Forma.....	198
5.3.7.6 Struktura	200
5.3.7.7 Náklady a publikum	216
5.3.8 Časopisy	221
5.3.8.1 Obsah a struktura	221
5.3.8.2 Náklady a publikum	229
5.3.9 Reflexe tištěných médií	231
6. Tištěná média na přelomu 20. a 21. století	233
6.1 Historický kontext	233
6.2 Globální komunikační revoluce	236
6.3 Tištěná média ve věku internetu.....	240
6.4 Budoucnost tištěných médií	245
Summary	247
Použitá literatura.....	249
Internetové zdroje.....	255
Rejstřík věcný.....	257
Rejstřík jmenný.....	265

Předmluva

Představit vývoj tištěných médií v horizontu více než jednoho půltisíciletí není snadný úkol, třebaže o víc než o pouhý vhled do mnohotvárné problematiky novin, časopisů a drobných tisků nemůže jít. Publikace není historií tištěných médií, ale pouhým úvodem k vyprávění o jejich pozoruhodném příběhu. Jejím cílem je popsat klíčové zlomy na cestě od zpravodajských a publicistických letáků 16. století, přes noviny a časopisy raného novověku až k jejich dědicům v moderní éře, které se na prahu třetího tisíciletí staly ohroženým druhem.

Předložený text se pokouší zařadit objekt svého zájmu, tištěná média, do politických, socioekonomických a kulturních, stejně jako technologických a organizačních souvislostí doby. Pozornost je věnována rovněž dosaženému stupni komunikace, jež vždy limitovala možnosti, dosah i formu tištěných médií. Problematika působení, účinků a dobové reflexe tištěných médií je ovšem jen naznačena, neboť by si kvůli svému významu a rozsahu zasloužila samostatné knižní zpracování.

U neperiodických letáků a periodických novin a časopisů jsou popsány formy jejich regulace a kontroly ze strany světských i duchovních institucí, zdroje jejich informací, ekonomické podmínky, v nichž existovaly, či technologické předpoklady jejich produkce. Opomenuty nebudou ani profese, které s nimi byly spjaté. Zhodnocení vývoje tištěných médií se koncentruje na jejich rozšíření, životnost, periodicitu, proměny jejich obsahů, forem a struktur a také na jejich náklady a publikum.

Rozmanitost tištěných médií odráží pестrost reálného světa, jeho politických a sociálních konfliktů, ekonomických zájmů a kulturních preferencí, si vyžádala redukci geografického prostoru, jenž bude sledován. Vyprávění se musí omezit pouze na klíčové reprezentanty euroamerické civilizace: Velkou Británii a Spojené státy, které byly průkopníky svobody tisku, politické žurnalistiky, levných masových a bulvárních titulů;

Francii, kde se rozvíjela hlavně kulturní publicistika provázená bohatou nabídkou časopisů; a Německo, jež sehrálo důležitou roli v počátcích tištěných médií a poté fungovalo jako „zprostředkovatel“ moderních trendů pro řadu evropských oblastí včetně českých zemí.

Ještě pro 19. století, kdy byly noviny a časopisy v zásadě pouze euro-americkým produktem – s výjimkou úspěšně westernizovaného Japonska –, je tato redukce vcelku přijatelná. Ve 20. století – nemluvě již o přelomu 20.–21. století se svým globalizačním dynamismem – je ovšem už třeba ji překračovat, aby bylo možno ukázat příklady specifického vývoje na Východě kontrolovaném Sovětským svazem a v zemích „třetího světa“, kde se tištěná média bouřlivě rozvíjela zvláště po druhé světové válce. Vzдор tomu zůstane i v tomto období anglosaský, francouzský a německý kulturní prostor dominantním terénem vyprávění.

Názvy titulů, o nichž publikace pojednává, musely být někdy zkráceny, což platí zvláště pro 17. a 18. století, které si libovalo v květnatosti. Jména novin a časopisů se také mohla v průběhu času mírně měnit, v tomto textu se pracuje s jejich ustálenými verzemi. V řadě jazyků jsou součástí názvu tištěných médií také členy, obvykle určité. Autor je důsledně používá všude tam, kde jsou součástí hlavičky příslušného titulu.

Tento text svým čtenářům nabízí stručný nástin fenoménu, jehož reflexe je v našich zemích vlastně teprve v začátcích, a to navzdory vynikajícím publikacím Barbary Köpplové. Pokud tato kniha o sebemenší krůček přiblíží svět tištěných médií, splní se tím smysl vkládaný do následujících stránek. Autor usiloval o kombinaci maximální plasticity s co největší úspěšností. Nakolik se mu to podařilo, to už musí posoudit sám čtenář.

Tištěná média a dějiny

1.

1.1 Tištěná média v historické perspektivě

Roli tištěných médií v dějinách lidstva, především toho euroamerického ve druhé polovině druhého tisíciletí našeho letopočtu, nelze oddělit od formativních dějů v **ekonomickém, sociálním, politickém a kulturním kontextu**.

Tištěná média vznikla na pomezí středověku a raného novověku, v **tradiční společnosti** charakteristické převahou zemědělské výroby, ostře diferencovaným sociálním systémem (stavy) a dominancí univerzalistických náboženství (křesťanské konfese). Jejich význam však vzrostl až v **moderní společnosti** formující se od přelomu 18. a 19. století. Tento proces, obecně nazývaný modernizací, byl vyvolán první průmyslovou revolucí, moderním pojetím zisku a komodifikací peněz, práce a přírodních zdrojů (Polanyi 2006: 47). Doprovázen byl industrializací, urbanizací a alfabetizací, přeměnou stavovských komunit v třídně strukturované společnosti, demokratizací a zrodem moderního nacionalismu, moderních národů a národních států.

Teprve v moderní společnosti se mohla tištěná média plně rozvinout a plnit všechny funkce masových médií.

Charakter tištěných médií je rovněž podmíněn technologickým vývojem, a proto lze na tento fenomén pohlížet **optikou komunikačně technologické perspektivy**. Gutenbergův knihtisk, a kromě něj dřevoryt a mědiryt, otevřely v 15. století cestu masové reprodukovatelnosti textových a obrazových sdělení, a tím vzniku tištěných médií v užším slova smyslu. Řada dalších vynálezů 19. a 20. století (rychlolis, rotačka, linotyp, autotypie, ofsetový tisk, DTP aj.) reprodukovatelnost dále usnadnily, zrychlily a zkvalitnily.

1.2 Tištěná média – vymezení pojmu

Tištěná média jsou součástí **masových médií**, kam náleží rovněž film, rozhlas, televize či veřejně přístupná internetová produkce. Masová média představují formu veřejné komunikace, která je adresována veřejnosti. Její produkty jsou určeny relativně velkému počtu konzumentů, teoreticky neomezenému množství uživatelů. Zatímco konzumenti novin a časopisů, stejně jako filmové, rozhlasové a televizní produkce, jsou rozptýleni, jejich tvůrci jsou součástí ekonomických a výrobních, organizačních, technických a distribučních jednotek, které umožňují vytváření a šíření mediálních produktů v daném prostoru.

Funkce médií jsou rozličné – jsou zdrojem informací a orientují adresáta v jeho prostředí, interpretují předložené informace, zasazují je do širšího kontextu a napomáhají utvářet veřejné mínění, a v neposlední řadě jsou nositeli zábavy. Podílejí se rovněž na procesu socializace, neboť předávají „sumu poznání“ dalším generacím a plní také veřejnou kontrolu moci tím, že spoluvytvářejí politické názory a společenské postoje svých adresátů.

Pojem tištěných médií označuje noviny a časopisy, které vycházejí periodicky, ale i neperiodický tisk, k němuž patří knižní publikace či příležitostné tiskoviny.

Tištěná média je nutné chápat v kontextu vývoje lidské komunikace. Patří do éry tisku, jejíž počátek souvisí s Gutenbergovým vynálezem knihtisku. Od přelomu 19. a 20. století se lidstvo dostávalo do fáze masové komunikace, která byla vyznačena nástupem levných masových listů, ale hlavně filmem, od dvacátých let rozhlasem a od poloviny století televizí.

Noviny se formovaly od počátku 17. století, **časopisy** od poslední třetiny téhož století. Spojuje je periodicitu umožňující přinášet veřejně přístupné, pravidelné a (relativně) aktuální informace univerzálního (noviny) nebo specializovaného (časopisy) charakteru. Právě na ně bude upřena hlavní pozornost, neboť reprezentují tištěná média v užším slova smyslu, která plní – jakkoliv v určitých fázích vývoje omezeně nebo kuse – výše zmíněné funkce médií, v první řadě přinášet aktuální informace.

Orbit knižních publikací naproti tomu nelze, už s ohledem na jeho význam, rozsah a funkce, vřadit do tohoto vyprávění jinak než jen okrajově v souvislosti s nástupem knihtisku ve druhé polovině 15. a v 16. století.

Spojnicí mezi novinovou a časopiseckou produkcí raného novověku a tiskařskými dílnami, v nichž vznikaly knižní publikace raného novověku, však představují **příležitostné tisky**, především **zpravodajské a pub-**

licistické letáky představující vývojové předchůdce novin a časopisů. Také jim proto bude v této publikaci věnována pozornost, na rozdíl od jiných drobných tisků, které již tak blízký vztah k novinám a časopisům neměly (např. almanachy, kalendáře či plakáty).

Tištěná média přinášela vedle textových sdělení také sdělení obrazová, a proto bude dotčena rovněž problematika související s **dřevorytem, mědirytem, litografií a fotografií**.

1.3 Periodizace

Úkol přiblížit vývoj tištěných médií vyžaduje **časové vymezení prezentovaného jevu a jeho periodizaci**, která dovolí učinit výklad přehlednější.

Neperiodické letáky zpravodajské a publicistické (někdy označované jako pamflety) a poté noviny a časopisy zaujímají období více než půltisíciletí. Jeho počátek lze hledat v již zmíněném epochálním vynálezu knihtisku v padesátých letech 15. století. Jeho vyústění je v současné době, na přelomu 20.–21. století, která je z komunikačního a mediálního hlediska neméně převratná. Pro pochopení fenoménu tištěných médií je však rovněž třeba provést stručnou bilanci komunikačních dovedností a „mediálních forem“ starověkého a středověkého člověka. **Periodizace** vymezeného období se řídí logikou politického a socioekonomického vývoje, konfrontuje ji však s komunikačně technologickou perspektivou, tak důležitou pro svět tištěných médií. Zvolená periodizace je výsledkem obou hledisek, přičemž jí odpovídá rozčlenění publikace do pěti základních kapitol:

1. **Prehistorie tištěných médií** (do poloviny 15. století): nabízí stručný vývoj komunikace a raných „mediálních forem“ starověku a středověku.
2. **Období raného novověku** (od poloviny 15. století do konce 18. století): je identifikováno s existencí tradiční společnosti a zároveň přítomností neperiodických (letáky, pamflety) i periodických tištěných médií (noviny – výjimečně deníky, časopisy).
3. **Období raně moderního vývoje** (od konce 18. století do první světové války), někdy označované jako „**dlouhé 19. století**“: započalo první průmyslovou revolucí (ekonomickou) ve Velké Británii a Velkou francouzskou revolucí (politickou) a je identifikováno s výše zmíněnými modernizačními procesy. Skončilo první světovou válkou,

která rozmetala optimismus rané modernity. V tomto období byla tištěná média „mediálním hegemonem“, který nenacházel podstatnou konkurenci. V kontextu novin se staly dominantní deníky. Časopisy se vyprofilovaly v celou řadu časopiseckých typů, jež odrážely pestrost reflektované reality. Na konci tohoto období již vyvstal film a byly položeny základy budoucího rozhlasu.

4. **Období 20. století** (od první světové války do přelomu osmdesátých až devadesátých let), někdy označované jako „**krátké 20. století**“: jednotícím prvkem této dějinné etapy je střet liberální demokracie s totalitářskými ideologiemi představujícími reakci na krizi moderního věku. Tištěná média hrála dosud významnou roli, ale film, rozhlas a od poloviny 20. století televize je vystavovaly vážné konkurenci, jež je však neohrožovala existenčně.
5. **Období přelomu 20.–21. století**: období vyznačující se globalizací a globální komunikační revolucí, která svými důsledky ohrožuje samotnou existenci novin jako prvořadého druhu periodických tištěných médií.

Prehistorie tištěných médií

2.

2.1 Typy komunikace

Pro lidské bytosti je příznačná schopnost symbolické komunikace, jež je předpokladem kultury. Schopností předávat si informace pomocí symbolů se člověk liší od jiných živočichů. Díky tomuto typu komunikace je možné dále rozvíjet mentální schopnosti člověka, budovat rozdílné typy sociálních organizací a také překonávat bariéru způsobenou existencí času a prostoru, která od sebe odděluje jednotlivé generace i příslušníky různých zemí a kultur (Keller 2012: 49–50).

Povaha realizované symbolické komunikace odpovídá charakteru společnosti, v níž se odehrává. Podle komunikační typologie G. Bragy lze nalézt **kapilární komunikaci v archaické společnosti** – má výlučně orální charakter a funguje v rovině interpersonální výměny informací –, **systém organizované kultury v tradiční společnosti** obvykle již využívající znalost písma, kterou disponuje nepočetná elita, a **masovou komunikaci v moderní společnosti** (Keller 2012: 50).

2.2 Vynález písma

První velkou **komunikační revolucí** byl **vynález písma umožňující přechod od komunikace orální ke komunikaci literární**, která usnadnila translaci informací napříč časovou a prostorovou bariérou a ulehčila teauraci vědění. Zrod písma představoval předěl mezi věkem prehistorie,

v němž se lidstvo nacházelo drtivou většinu své existence, a dobou, kdy už bylo možné s pomocí písemných pramenů minulost rekonstruovat.

Písmo dovolilo jistou emancipaci od strnule chápané tradice, společnost začala hledat nové formy ekonomické, politické a náboženské organizace. Důležitou úlohu nyní hrál **stát**, jemuž písmo napomohlo v kontrole společnosti.

Využívání písemných systémů představovalo jeden ze znaků přechodu od archaických primitivních společností k tradičním společnostem, pro něž už byla charakteristická **organizovaná literární kultura** s komunikátory náležejícími ke společenské elitě, různými písaři, mudrci, učenci, později vědci. Dlouho se písmo využívalo buď pro praktické účely obchodování či zdanění (obchodní smlouvy, daňové soupisy, inventáře majetku), nebo pro formalizované až ritualizované cíle právního a náboženského charakteru (zákony, kodexy, sakrální texty).

První písemné systémy se objevily na konci 4. tisíciletí př. n. l. v Mezopotámii, o něco později v Egyptě. Zprvu bylo písmo obrázkové, nebo slabičné. Výrazný posun vpřed znamenal nástup **hláskového (fonetického) písma**, které nalézalo pro každou hlásku (souhlásku) specifický písmenný znak. Počátky hláskového písma lze hledat v polovině 2. tisíciletí př. n. l. v severosyrském městě Ugaritu, odkud se tento výdobytek rozšířil prostřednictvím Féniciánů ve Středomoří.

2.3 Komunikace ve starověku

Vznik velkých staroorientálních říší si vyžadoval **budování komunikačních systémů zprostředkujících informace na velké vzdálenosti**. Využívalo se jízdního a lodního spojení, poštovních holubů, běžců, ale také jednoduché optické a akustické signalizace.

Perská říše měla **štafetový systém jízdní pošty**. V **Římské říši** s impozantní silniční sítí oběh informací cenných pro stát zajišťovala státní **římská pošta, cursus publicus**. Využívala přepravních stanic, které se nazývaly *posita statio* (pochází od nich označení pošta, poštovní stanice).

V antice se objevily i **úvahy o sofistikovanějších formách přenosu informací**, než byl poštovní systém. Například v díle řeckého historika Polybia se lze setkat s ideou optického telegrafu, v němž měl střídající se počet pochodňových znamení odpovídat určitému písmeni řecké abecedy (Wilke 2000: 10). Nic podobného ale realizováno nebylo, pro-

tože vybudovat takový systém by si vyžadovalo velké náklady. Stávající možnosti byly shledány jako postačující.

Pro charakter komunikace byla vždy důležitá **role měst**. Už ve staroorientálních despociích se politickými, správními, ekonomickými a kulturními centry stala města. Jejich význam ještě více vzrostl během antiky. **Antická civilizace** byla **tvořena sítí měst**, z nichž některá dosáhla rozměrů megalopolí (Řím, Antiochie, Alexandrie, Kartágo, Konstantinopol).

Ve městech bylo **třeba obyvatelstvu informace zprostředkovat hromadně**, například na agorách a fórech, kde se odehrával politický život, na tržištích či v divadlech. Právě v antice se zrodila **rétorika**, která byla využívána především při politických debatách, soudních přích nebo náboženských slavnostech. **Antické publikum** bylo ovlivňováno také divadelními představeními, velkolepými podívanými v cirku či oslavnými politickými akcemi (např. triumfální průvody vítězných vojevůdců). Paměť současníků i budoucích generací byla propagandisticky zpracovávána obrazovými výjevy vtělenými do triumfálních oblouků či výpravných sloupů.

Specifickým typem rozšiřování informací ve starém Římě byla **acta diurna**. Šlo o jakési **státní noviny**, jež disponovaly určitou aktuálností, obsahovou univerzálností, veřejnou přístupností, a dokonce i periodicitou. Jejich zdrojem byly protokoly ze senátního jednání a oficiální kronika důležitých dat a událostí, *annales maximi*, vedená úřadem pontifika maxima, nejvyššího náboženského činitele v Římě. Tyto „noviny“ byly patrně psány na dřevěné tabule umístěné na Kapitolu. Soukromou iniciativou byly opisy těchto „státních novin“ zasílány do provinčních měst, kde byli jejich adresáty především příslušníci místní elity. Acta diurna se objevovala mezi rokem 59 př. n. l., kdy je z politických důvodů zavedl Gaius Iulius Caesar, a rokem 222, kdy jsou v pramenech zmiňována naposledy. Acta diurna ovšem kvůli chybějící masové reprodukovatelnosti postrádala rozhodující znak novověkých tištěných médií.

Specifickým příkladem městské komunikace byly **dipinti, předchůdci plakátů**. Na vápnem potřené stěny byly černou nebo červenou barvou malovány volební výzvy, ohlášení gladiátorských zápasů a divadelních představení, soukromé vyhlášky, nabídky pronájmů či ohlášení ztrát. Nápisů byly realizovány na objednávku kandidátů, soukromníků a spolků (Prokop 2005: 29–30).

Přes všechny vymoženosti **antika masovou komunikaci neznala**. **Postrádala totiž technologie umožňující masovou reprodukci písem-**

ných či obrazových sdělení, která by dovolila časoprostorovou distanci adresátů oněch sdělení od místa a času jejich produkce.

2.4 Komunikace ve středověku

Doba stěhování národů i raný středověk byly na Západě poznamenány **civilizační regresí**, která postihla také oblast informační výměny. Zároveň se tu ale vytvářely obrysy vitální **západní civilizace**.

Pozemní komunikace byly málo udržované a nebezpečné, a tak se **doprava** a s ní i komunikační výměna odehrávaly hlavně **na moři**. Ve vnitrozemí nabyly velkého významu **řeky**, které tvořily komunikační páteř dobových politických útvarů. **Orální komunikace** neměla téměř konkurenci, využívala ji také světská elita. **Politicky a etnicky** byl **křesťansko-latinský Západ roztržštěný**, jeho duchovní elitu koncentrovanou v římskokatolické církvi ovšem spojovala tatáž vysoká kultura zprostředkovávaná **latinským jazykem**.

Právě **církev** byla hlavním pojítkem vytvářejícího se Západu. Měla centrálně řízenou strukturu, která ke svému fungování potřebovala udržovat informační spojení mezi jednotlivými články. Toto spojení se odehrávalo na literární úrovni, s pomocí dopisů.

Relativní uklidnění situace po roce 1000 vedlo k **ekonomickému rozvoji, vzestupu zemědělství, demografickému růstu a středověké kolonizaci**. V 11. a 12. století byla již na Západě hojně zakládána **města**, hlavně ve Francii a v Německu. Města získala politickou, ekonomickou a soudní samosprávu a jejich obyvatelé, politicky sebevědomí a ekonomicky zdatní měšťané, přispěli zásadním způsobem k rozmachu vrcholného středověku. Města byla centry obchodu, řemeslné výroby i vyspělé kultury. Utvářely se v nich **zárodky kritické veřejnosti**, které negativně hodnotily materializaci církve a nemorální chování některých jejích reprezentantů.

Ve vrcholném středověku **připadala komunikační hegemonie** ještě **oralitě a vizualitě**. Drtivá většina obyvatelstva na venkově zůstávala negramotná. Kultivována byla hlavně prostřednictvím kázání anebo obrazových sdělení v chrámech.

Rozvíjela se ovšem také **literární komunikace**, na níž participovaly zejména kláštery a univerzity. Středověké úřadování, rozšíření gramotnosti a vznik městské veřejnosti vytvářely předpoklady pro budoucí

rychlé praktické upotřebení knihtisku. Již během vrcholného středověku se písemné formy komunikace velmi rozšířily. Relativně široké literární publikum vznikalo už ve 12.–13. století.

Pro budoucí tištěná média byl důležitým zdrojem informací **dopis**. Během vrcholného středověku došlo k rozšíření korespondence mezi aristokraty, ale také měšťany, kteří byli spjati s obchodem a s finančními styky realizovanými napříč Evropou. Postupně se vytvářel **pravidelný korespondenční systém** vtahující do svého orbitu vzdělané, ekonomicky aktivní a politicky privilegované elity středověké společnosti.

Tištěná média v raném novověku 3.

3.1 Historický kontext

Přelom 15. a 16. století představoval důležité období dějinného přechodu signalizujícího **nástup novověku**: vynález knihtisku (polovina 15. století), objevení Ameriky (1492), počátek reformačního hnutí (1517). Sociální a kulturní změny sahaly ovšem hlouběji, krize středověku byla v Evropě znatelná již ve 14. století. Na obzoru se objevoval renesanční pohled na svět spjatý s humanistickým kritikem.

Renesance obrátila pozornost k člověku a přírodě a vyzdvihla potřebu inspirace předkřesťanským antickým starověkem. Pohanské minulosti se dostalo ocenění zejména ve vládnoucích kruzích a mezi vzdělanci a umělci, nejprve v Itálii. S renesancí souvisel vzestup individualismu. Člověk se dostával do popředí optimistické dějinné perspektivy, sílilo jeho odhodlání aktivně přetvářet své přirozené prostředí i sebe samého.

Aby je však mohl přetvářet, musel je souběžně poznávat a objevovat. **Touha po poznání** byla provázena klíčovými racionálně analytickými formami myšlení předznamenávajícími moderní vědu. Rozšiřovalo se pole bádání, které pozitivně působilo na vznik nových technologií.

Portugalci a Španělé zahájili **objevné zámořské plavby**, jež posléze umožnily dobovatelská tažení, masivní exploataci dobytých území a jejich následnou kolonizaci. Objevování bylo od počátku provázáno expanzivním elánem, agresivitou a násilím. Evropané svými zámořskými výpravami zahájili proces přetváření planety v globálně propojený prostor. Logickým důsledkem bylo posílení racionalizace času a prostoru projevující se mimo jiné v rostoucím významu časové linearitě.

Pozornosti se dostalo **vesmíru**, Mikuláš Koperník zformuloval helio-centrickou koncepci, která oslabovala dosavadní ontologickou jistotu geocentrického výkladu kosmu.

Renesanční malířství odhalovalo **lidské tělo**, když z něj sňalo ošacení a ukázalo jej v celé jeho kráse. Korespondovaly s tím medicínské pokusy v oblasti anatomie a snaha odhalit funkce jednotlivých orgánů či celých systémů (dílo Andrea Vesalia *O struktuře lidského těla*). Analýze byla ale vystavena i **lidská duše**, vlastní nitro, do něhož se s ironickým nadhledem ponořil Michel de Montaigne ve svých proslulých *Esejích*.

Převážně pokleslou ozvěnou této renesanční touhy po poznání se stala i tištěná média, zpravodajské letáky. Jejich informace přispívaly ve velmi zjednodušené podobě k šíření nových poznatků, především o zámořských objevech.

Raně novověký individualismus, objevitelský dynamismus a kriticismus humanismu se ve spojení se snahou zvroucnit a prohloubit křesťanství stalo zdrojem **reformace**. Jádrem reformačního úsilí byla zásadní proměna komunikace člověka s Bohem, která učinila zprostředkující roli organizované a hierarchické církve zbytečnou.

Reformaci zahájil svým veřejným vystoupením ve Wittenbergu roku 1517 **Martin Luther**. Jeho učení spočívalo v představě, že křesťan dojde spásy jen úplným odevzdáním se do vůle Boží. Jakékoliv jednání bez skutečné vnitřní motivace bylo podle něj marné. V tomto světle byly zvláště odpudivou praxí odpustky, které samo reformační hnutí bezprostředně podnítily. Místo církve mělo být jedinou autoritou pro křesťana *Písmo svaté*. Lutherovi nešlo jako jeho předchůdcům o dílčí opravy dosavadní církve, ale o její zásadní transformaci.

Vedle luteránského směru se objevili stoupenci dalších reformátorů, Ulricha Zwingliho, a především Jana Kalvína, který se usadil v Ženevě. **Kalvínská reformace** byla specifická svým učením o predestinaci, podle něhož byli někteří jedinci Bohem předurčeni ke spáse, jiní k věčnému zavržení, a proto spásu nelze chápat jako odměnu za správné chování na tomto světě. Důležitou roli přitom hrála výlučnost kalvinistického společenství věřících. Mezi luterány a kalvinisty panovala vzájemná nedůvěra.

Reformační hnutí získalo v části Evropy masovou podporu obyvatel měst, kterou se kromě kázání snažily upevnit publicistické letáky. Stoupenci reformace usilovali o provedení náboženské reformy, spoléhali se ale na světskou vrchnost, panovníky. Někteří z nich se postupně odhodlali vytvořit ve svých zemích na Římu nezávislé zemské církve a sekularizovat církevní majetek. Reformace v žádném případě nepřinášela náboženskou toleranci, nýbrž nutila poddané sdílet konfesi svých panovníků. Evropa

byla plná náboženských emigrantů a sama konfesionalizace křesťanského náboženství vedla k mnoha projevům náboženského útisku na obou stranách.

Výsledkem složitého reformačního procesu bylo **rozdělení dosud duchovně a kulturně celistvé západo-latinské Evropy** na převážně protestantský sever a katolický jih. Západ od té doby už nikdy nenabyl ztracenou náboženskou jednotu, konfesijní rozdíly se výrazně promítaly do politického, společenského, hospodářského, a zejména kulturního vývoje jednotlivých zemí.

Protestanti s katolíky se ocitali v **ostré konfrontaci**, neboť od poloviny 16. století tridentským koncilem oživená katolická církev usilovala o zvrát náboženských poměrů. **Katolickou protireformaci** organizovalo papežství, muselo se však opírat o katolické velmoci, především spolehlivé španělské a rakouské Habsburky. Zápas mezi protestanty a katolíky byl charakteristický zejména pro 16. a první polovinu 17. století. Probíhal i uvnitř jednotlivých zemí a nevedl se jenom na válečných polích, ale také prostřednictvím tištěných médií.

V **politické sféře** se zatím utvářel **raně novověký stát**, který usiloval o reálnou kontrolu svého území a o prosazení suverénní centrální moci spojené s ústřední legislativou. Do cesty se mu stavěla tradice světského a duchovního univerzalizmu, stejně jako regionálního partikularismu. Už v 16. století ale panovnická moc zesílila díky cenové a vojenské revoluci, které oslabovaly šlechtu a s ní i odstředivé regionální tendence. Panovník začal šlechtu rovněž „domestikovat“ s pomocí přitažlivé dvorské kultury.

Ve výhodnější pozici byly již ve středověku relativně centralizované monarchie (např. Francie, Anglie). Naopak pro Itálii a Německo byla charakteristická politická roztržičnost přežívající až do 19. století. Německo bylo základem Svaté říše římské, torza středověkého projektu univerzální křesťanské říše latinského Západu. Tvořilo je více než 350 teritorií světských (Sasko, Braniborsko, Bavorsko, Falck, Hesensko aj.) a duchovních (např. kurfiřtství Kolín n. Rýnem, Mohuč, Trevír), ale také měst (Frankfurt n. Mohanem, Augšpurk, Norimberk, hanzovní Brémy, Lübeck, Hamburk aj.).

Konfesijně náboženské konflikty napomohly tomu, že se ve většině kontinentální Evropy prosadily **absolutistické monarchie**, jejichž vzorem byla Francie Ludvíka XIV. V Anglii (revoluce ve čtyřicátých letech 17. století, Slavná revoluce v roce 1688) však došlo k událostem, které podřídily moc suveréna instituci parlamentu, a tak se otevřela cesta **parlamentní monarchii**.

Z větší politické stability, ochrany peněžního styku a právní jistoty profitovaly městské elity, především finančníci a obchodníci. Také v zemědělství byl ovšem mír důležitým předpokladem úspěšné práce, a s tím, jak se šlechta stávala spíše stavem nobilitovaných velkostatkářů než válcících kořistníků, měla i ona větší zájem na pořádku v zemi.

I v raném novověku zůstávaly základní parametry ekonomiky a společnosti nezměněny. V **hospodářství** dominovala zemědělská produkce, společnost byla strukturována stavovsky a politická moc byla v rukou privilegovaných stavů (duchovenstvo, šlechta, zčásti měšťanstvo). Myšlení lidí zůstalo ovládáno náboženstvím, které bylo na katolické i protestantské straně předkládáno jako nezpochybnitelné dogma. Reálná kontrola raně novověkého státu nad územím i obyvatelstvem se upevňovala jen pozvolna.

Pro vznik tištěných médií byl v době raného novověku důležitý také **rozvoj tržních institucí**. Lokální trhy ne vždy dokázaly uspokojit poptávku, a proto přerůstaly v trhy regionální a národní. S objevením zámořských zemí byly položeny základy světového obchodu. Ekonomické důvody přispívaly k tomu, že **zpráva** se stávala **komoditou**, přinášela užitek v obchodním styku a někdo za ni byl ochoten zaplatit.

Rostla rovněž **gramotnost**, a to hlavně obyvatel měst. Reformace by byla nepředstavitelná bez dosažení určité úrovně gramotnosti, kterou svým důrazem na četbu *Písma* dále podporovala.

Rodil se fenomén **volného času**, jenž mohl být využit mimo jiné k četbě, včetně raného tisku. Světské, a především duchovní autority sice tuto „zahálčivost“ nerady viděly, neboť ubírala čas modlitbě, ale nedokázaly jí účinně vzdorovat.

Když se v 18. století objevily **osvícenské ideály**, existovaly v mnoha zemích evropského Západu podmínky, které usnadňovaly šíření nového myšlenkového hnutí, jež přispělo k radikálnímu rozchodu s minulostí.

Osvícenství, které zdůrazňovalo racionalismus, bylo skeptické vůči náboženství a v intelektuálních kruzích jej provázel deismus i ateismus. Osvícenští myslitelé se domnívali, že s pomocí vzdělání lze dosáhnout lepší společnosti ustavené na rozumných zásadách. Proto se osvícenství připodobňovalo ke světlu, které odstraní předsudky spojené mimo jiné s náboženstvím. Osvícenci přišli s koncepcí pokroku v lidských dějinách a s představou, že člověk je jako autonomní rozumná bytost schopen ustavit dobrou vládu a společnost. Zpochybnili přitom dosavadní hierarchii, stavovskou společnost a koncepci vlády panovníka z Boží milosti. Hnutí bylo svými emancipačními snahami a důrazem na toleranci a humanismus východiskem moderních představ občanské rovnosti a lidských práv.

Počátky osvícenských myšlenek lze hledat v Anglii a Nizozemí druhé poloviny 17. století. Jeho vrcholná fáze však spadala až do 18. století, kdy jeho zásady formulovali především francouzští osvícenci. Osvícenské myšlenky přijali za své mnozí vzdělanci celé Evropy, ale i část panovníků, kteří je hodlali využít v duchu osvícenského absolutismu k posílení svých států (např. Bedřich II. Veliký, Josef II., Kateřina II. Veliká). Osvícenství rozhodujícím způsobem přispělo k americké a francouzské revoluci, jež tvoří předěl mezi raným novověkem a moderními dějinami.

3.2 Předpoklady vzniku a rozšíření tištěných médií

3.2.1 Pošta

Vznik a rychlý rozvoj poštovního podmiňovala moc státu.

Pošta měla kořeny již na přelomu 14. a 15. století v **Itálii**. První štafetový systém jízdní pošty vznikl v milánském vévodství před rokem 1400. Agilně si počínaly rovněž Benátky, které zprostředkovávaly informační výměnu mezi východním Středomořím a muslimským Orientem na jedné straně a Západem na straně druhé.

V **zaalpské Evropě** zavedl poštovní linky francouzský král Ludvík XI. krátce po svém nástupu na trůn v roce 1461. Z Francie převzalo instituci pošty Burgundsko, na konci 15. století nejrozvinutější země zaalpské Evropy. K dalšímu rozšíření pošty v evropském kontextu přispěli **Habsburkové**, kteří od přelomu 15. a 16. století postupně získali vládu nejen ve většině Burgundska, ale také ve Španělsku a po roce 1526 i v zemích České a Uherské koruny. Habsburkové měli bytostný zájem na organizaci pravidelné poštovní výměny mezi svými vzdálenými državami. Důležitou roli přitom sehrál rod Thurn-Taxisů, který posléze získal titul dědičných říšských poštmistrů.

Pošta byla zpočátku prostředkem státní přepravy, brzy se ale **uvolnila i pro soukromé zájmy**. Již po roce 1520 thurn-taxisovská pošta mlčky přijímala soukromé zásilky a zprávy. Později byl tento postup schválen také oficiálně. Podobné to bylo s ostatními poštovními organizacemi.

Tím, že se novověká **pošta** otevřela soukromníkům a stala se **veřejnou institucí**, se odlišovala od římské cursus publicus. Kromě dopisů byly přepravovány zásilky soukromých osob, a brzy již také sami cestující,

kterým byla za příslušný finanční obnos zajištěna bezpečná cesta na linkách s poštovními stanicemi jako místy odpočinku. Poblíž poštovních stanic vznikaly zájezdní hostince.

V průběhu 16. a 17. století si i další evropské státy budovaly své poštovní systémy. Na konci 18. století bylo již běžné, že v Evropě byla větší města navzájem propojena pravidelnými poštovními spojeními, což usnadňovalo nejen informační oběh, ale také cestování. Mnohde však rozvoj pošty brzdily špatné cesty, a tak i v Anglii došlo k výraznějšímu rozvoji pošty teprve v 18. století.

Pro tištěná média měla **pošta** nepominutelný význam, nejen proto, že **zprostředkovávala informace**, ale také kvůli pravidelnosti přepravy. Když s počátkem 17. století začaly vznikat periodické noviny, stala se pošta důležitým a víceméně spolehlivým zdrojem zpráv. Sama periodicita nastupujících novin byla odrazem pravidelnosti, s níž pošta fungovala. Čím více poštovních linek křižovalo dané město a čím více pošty přicházelo, tím mohly být noviny častěji vydávány.

Periodická tištěná média byla závislá na zásilkách novin z ciziny zajišťovaných poštou, a proto bylo v životním zájmu vydavatelů novin, aby udržovali dobré vztahy s **poštmistry**. Snaha poštmistrů těžit ze svého výsadního postavení informačního zdroje však nezřídka vedla ke konfliktům s tiskaři a vydavatelem novin. Většinou si ale jak vydavatelé, respektive tiskaři, tak poštmistři uvědomovali, že vzájemná spolupráce je pro ně prospěšnější a snažili se budovat stabilní obchodní vztahy. Vydavatelé obvykle za určitý počet dodávaných novin z ciziny platili buď v hotovosti, nebo v naturáliích, tedy vlastními výtisky novin, které poštmistři prodávali ve své režii.

Běžné zprávy se v raném novověku pohybovaly Evropou rychlostí, jejíž tempo udával chod pošty. Od města k městu se šířily letáky a později periodické noviny, vydavatelé z nich obsahově těžili, přidávali k nim informace z vlastních zdrojů a jimi vytvářené noviny pak pokračovaly v „informační pouti“ dál. Tímto způsobem se informace šířily Evropou velmi pomalu, z jednoho konce na druhý mohla zpráva „putovat“ více než měsíc.

3.2.2 Korespondence

Korespondence měla své kořeny již ve středověku, pro tištěná média byla ovšem důležitá jen taková **korespondence**, která nabývala **veřejného charakteru**. Docilovalo se toho tak, že adresát část obdržené korespondence zveřejňoval, nechával ji například opisovat. Postupně se vytvořil

zvyk řadit informace určené širšímu okruhu čtenářů na konec dopisu, respektive do zvláštních příloh.

Od okamžiku, kdy se oddělila soukromá část adresovaného dopisu od té veřejné, lze již hovořit o existenci **zpravodajství**. Informace se stala předmětem obchodu a nabývala hodnoty, kterou určoval trh. Rodil se obchod s informacemi a s ním také **povolání korespondenta**, tedy svého druhu obchodníka se zprávami.

Na procesu vytváření zprávy jako obchodního artiklu měly hlavní podíl bankovní a obchodní firmy. Ne náhodou to byly právě obchodní trasy, které se kryly s těmi nejvýznamnějšími linkami informačního oběhu. V 16. století si ale informace již musely opatřovat i elity formujících se raně novověkých států, stejně jako vůdcové stavovských opozic, vůdčí mozky reformace i stěžejní síly katolického světa.

Evropa se sice v 16. století rozdělila do dvou vzájemně zneprátelených konfesijních bloků, katolického a protestantského, ovšem jejich intenzivní zápas kontinent zároveň spojoval. Obě znesvářené strany potřebovaly získat o protivníkovi relevantní informace pro své rozhodování. Také náboženští emigranti dovedli ocenit informace z vlasti. V této nábožensky a politicky zvířené době mohl korespondent dosahovat dobrých zisků, jeho práce však nebyla bez nebezpečí.

Vedle **korespondence ekonomické, politické či konfesijně-náboženské povahy** se lze setkat i s **korespondencí mezi učiteli a umělci**. Z této korespondence se v poslední třetině 17. století zrodila časopisecká produkce, především vědecké a umělecké časopisy.

Některá **města v Evropě** se stávala **významnými informačními centry**. V souvislosti s dobrým poštovním spojením a bohatou knižnickou tradicí je to přímo předurčovalo stát se také středisky produkce tištěných médií.

3.2.3 Psané noviny

Vedle tištěných médií se rozvíjely také tzv. psané noviny, rukopisné texty, které byly dále opisovány a distribuovány.

Náročná forma reprodukce psaných novin spoluurčovala jejich obsah, zpočátku je ale bylo obtížné odlišit od dopisové přílohy. Představovaly různorodou směs, do níž lze mimo jiné řadit sbírky dopisů důležitého politického nebo ekonomického obsahu, které byly přístupné jen omezenému okruhu adresátů (vysoce postavení duchovní, úředníci, aristokrati, patricijové, bankéři, kupci, učenci).

Jako příklad lze uvést „*Fuggerovské noviny*“, které sloužily Fuggerům, bankéřskému rodu z Augšpurku, případně jejich obchodním partnerům. Díky tomu bylo toto médium limitováno ve své publicitě. Fuggerové, kteří půjčovali finanční prostředky habsburské dynastii, usilovali, aby informace, které jim dodávali korespondenti prostřednictvím jejich faktorů v zahraničí, byly seriózní a pokud možno ověřené. „*Fuggerovské noviny*“ existovaly v letech 1568–1605, vrcholné období psaných novin lze ovšem spatřovat už v první polovině 16. století (Prokop 2005: 74).

Psané noviny nezanikly ani poté, co se knihtisk prosadil jako hlavní reprodukční nástroj. V 16. a 17. století obíhaly psané noviny například **v kruzích konfesijně-náboženského disentu**. Mohly být vyráběny v zahraničí exilem a dodávány domácím souvěrcům, takže tvořily zajímavou informační spojnici.

Psané noviny posloužily také při přenosu zpráv, které by cenzura nepropustila nebo je uvolnila jen ve zkrácené podobě, což platí zvláště pro absolutistické monarchie 17. a 18. století. Především Francie představovala z politických i náboženských důvodů živnou půdu pro šíření psaných novin.

Obecně platí, že **psané noviny** byly **relativně cenné**, a pokud byly určeny k prodeji, pak i drahé. Přispíval k tomu nejenom způsob reprodukce, ale také skutečnost, že unikaly cenzuře, fungovaly jako exkluzivní a často ilegální médium, přinášely hodnotné informace a byly určeny zejména společenské elitě.

Pro tištěná média měly psané noviny význam především v tom, že odtud mohla prosakovat část informací i na jejich stránky.

3.2.4 Knihtisk

Knihtisk představoval rozhodující impuls, který nasměroval společnost od orální k literární kultuře.

Na Západě bylo už delší dobu znát úsilí o snazší reprodukovatelnost textu i obrazu. Ve druhé polovině 14. století se pracovalo s **ručním tiskem z dřevěných forem**. Poté se objevil **deskotisk** – do dřevěných desek byla vyřezávána celá stránka textu, případně doplněná obrázky. Dřevěná forma se ovšem snadno opotřebovala. První knihy „tištěné“ tímto způsobem pocházely z prvního desetiletí 15. století.

Skutečnou technologickou revoluci v této oblasti ovšem představoval až **Gutenbergův knihtisk**, který se objevil okolo roku 1450. Vynálezce **Johannes Gutenberg** z Mohuče disponoval metalurgickými zkušenostmi,